

ઉધના સિટિઝન કોમર્સ કોલેજ
એફ.વાય.બી.કોમ. સેમેસ્ટર ૧
બેકિંગ અને વીમાના મૂળતત્વો
પ્રકરણ - ૧ વીમો

વીમો એટલે શું? વીમો એ એક લેખિત કરાર છે જેમાં વીમાકાર (insurance company) નિશ્ચિત પ્રીમિયમની ચુકવણી સામે અનિશ્ચિત ઘટના બને ત્યારે વીમાધારકને થયેલ આર્થિક નુકસાનની ભરપાઈ કરવા માટે સંમત થાય છે. આ કરારમાં વીમાકાર આર્થિક નુકસાનની વસૂલી (ભરપાઈ) કરવાની ખાતરી આપે છે.

વીમાના સિદ્ધાંતો વીમો એ માત્ર એક નાણાકીય ગોઠવણ નથી પરંતુ એક કાયદેસરનો કરાર છે. આ કરાર માન્ય અને કાયદાકીય રીતે અમલી બને તે માટે, તે કેટલાક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોવો જરૂરી છે. આ સિદ્ધાંતો વીમા કંપની (વીમો આપનાર) અને વીમો લેનાર (ગ્રાહક) બંનેનું રક્ષણ કરે છે તેમજ વીમા પ્રણાલીમાં ન્યાય અને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે.

(1) સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત (Utmost Good Faith)

સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત નો અર્થ એ છે કે વીમા કરારના બંને પક્ષો—વીમો લેનાર (ગ્રાહક) અને વીમો આપનાર (કંપની)—એ ઇમાનદારીપૂર્વક વર્તવું જોઈએ અને તમામ મહત્વની બાબતો (મહત્વપૂર્ણ તથ્યો) સંપૂર્ણ અને સચોટ રીતે જાહેર કરવી જોઈએ.

મહત્વપૂર્ણ તથ્ય એટલે શું? કોઈપણ એવું તથ્ય કે જે વીમો આપનાર કંપનીને એ નિર્ણય લેવામાં પ્રભાવિત કરે કે જોખમ સ્વીકારવું કે નહીં, અને જો સ્વીકારવું તો કયા પ્રીમિયમ દરે.

મહત્વપૂર્ણ તથ્યોના ઉદાહરણો:

- જીવન/આરોગ્ય વીમો : ગંભીર બીમારીઓનો ઇતિહાસ, ધૂમ્રપાનની આદતો, પરિવારનો તબીબી ઇતિહાસ અથવા જોખમી શોખ (જેમ કે સ્કાયડાઈવિંગ).
- મિલકત વીમો: કેમિકલ ફેક્ટરીની નજીક ઇમારત હોવી, બાંધકામમાં વપરાયેલી સામગ્રી અથવા ભૂતકાળમાં થયેલી ચોરી/આગનો ઇતિહાસ.

વીમામાં, વીમો લેનાર વ્યક્તિ વીમો આપનાર કંપની કરતાં જોખમ વિશે વધુ જાણે છે. તેથી, પોલિસી લેતી વખતે સંપૂર્ણ વિગતો જાહેર કરવાની વીમો લેનારની ફરજ છે. આમાં ઉંમર, આરોગ્યની સ્થિતિ, વ્યવસાય, ભૂતકાળના નુકસાન અને હાલની પોલિસીઓ જેવી મહત્વપૂર્ણ વિગતો જાહેર કરવાનો સમાવેશ થાય છે. તેવી જ રીતે, વીમો આપનાર કંપનીએ પણ પોલિસીના તમામ નિયમો, શરતો, બાકાત રાખેલી બાબતો અને લાભો સ્પષ્ટપણે જાહેર કરવા જોઈએ જેથી વીમો લેનાર સમજી-વિચારીને નિર્ણય લઈ શકે.

સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત ભંગના મુખ્ય બે પ્રકાર હોઈ શકે છે:

1. માહિતી ન છતી કરવી/છુપાવવી : એવી મહત્વપૂર્ણ માહિતી ચૂપચાપ છુપાવવી જે જાહેર કરવી જરૂરી હતી (દા.ત. હૃદયની જૂની બીમારી વિશે ન જણાવવું).
2. ખોટી રજૂઆત : પ્રપોઝલ ફોર્મ (વીમા ફોર્મ)માં ખોટા, અસત્ય અથવા ભ્રામક નિવેદનો આપવા (દા.ત. પોતાની ઉંમર ખરેખર 40 વર્ષ હોય છતાં 30 વર્ષ દર્શાવવી).

નિયમભંગના કાનૂની પરિણામો

- રદબાતલ થઈ શકે તેવો કરાર: જો કોઈ મહત્વપૂર્ણ તથ્ય છુપાવવામાં આવે અથવા ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવે, તો પીડિત પક્ષ (સામાન્ય રીતે વીમા કંપની) ઈચ્છે તો આ કરારને રદબાતલ (નકામો) ગણી શકે છે.
- ક્લેમ (દાવો) ન મળવો: વીમા કંપની પોલિસી હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈપણ દાવાને કાનૂની રીતે નકારી શકે છે.

- પ્રીમિયમ જપ્ત થવું: સ્થાનિક વીમા કાયદાના આધારે (અને છેતરપિંડી જાણીજોઈને કરવામાં આવી હતી કે નહીં તેના પર), વીમા કંપની ચૂકવેલ પ્રીમિયમ પરત કરવાનો પણ ઇનકાર કરી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે:

જો જીવન વીમા માટે અરજી કરતી વ્યક્તિ હૃદય રોગ જેવી ગંભીર બીમારી છુપાવે છે, તો વીમા કંપની ખોટી માહિતીના આધારે પોલિસી ઈશ્યુ કરી શકે છે. પાછળથી, જો તે બીમારીને કારણે ક્લેમ (દાવો) કરવાનો સમય આવે, તો વીમા કંપની ચૂકવણી કરવાનો ઇનકાર કરી શકે છે કારણ કે વીમો લેનારે સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંતનો ભંગ કર્યો છે.

(2) નુકસાન વળતરનો સિદ્ધાંત (Principle of Indemnity)

નુકસાન વળતરનો સિદ્ધાંત એ એક એવો પાયાનો નિયમ છે જેના પર તમામ સામાન્ય/મિલકત વીમા કરારો ટકેલા છે. "Indemnify" શબ્દ લેટિન મૂળમાંથી આવ્યો છે જેનો અર્થ થાય છે "નુકસાન સામે સુરક્ષિત કરવું" અથવા "નુકસાનની ભરપાઈ કરવી."

કાનૂની અને વ્યાપારી શબ્દોમાં, આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરે છે કે વીમા કરાર એ વીમો લેનાર વ્યક્તિને થયેલા વાસ્તવિક નુકસાન સામે નાણાકીય વળતર આપવા માટે બનાવવામાં આવેલી એક સિસ્ટમ છે. આ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય ધ્યેય વીમો લેનાર વ્યક્તિને નુકસાન થયા પછી, શક્ય એટલી હદ સુધી, બરાબર એ જ આર્થિક સ્થિતિમાં લાવીને ઊભી રાખવાનો છે જેમાં તે નુકસાન થતાં પહેલાંની ક્ષણે હતી.

નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંતનો સૌથી મહત્વનો નિયમ એ છે કે વીમો એ આર્થિક સુરક્ષા મેળવવાનું સાધન છે, નાણાકીય નફો કમાવવાનું સાધન નથી.

- નૈતિક જોખમ સામે રક્ષણ : જો વીમો લેનાર વ્યક્તિને વાસ્તવિક નુકસાન કરતાં વધુ રકમ મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવે, તો તે જાણીજોઈને નુકસાન ઊભું કરવાની લાલચ પેદા કરશે (જેમ કે વધુ રકમનો વીમો લીધેલી ઇમારતને વીમાના પૈસા મેળવવા માટે જાણીજોઈને આગ લગાડી દેવી).
- જુગાર અટકાવવો : આ સિદ્ધાંત એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વીમા કરારો સદ્યો કે જુગાર ન બની જાય. વળતરની રકમને માત્ર વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાન સુધી મર્યાદિત રાખીને કાયદો વીમામાંથી નફાખોરીના તત્વને દૂર કરે છે.

નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંતના મુખ્ય પેટા-સિદ્ધાંતો

નુકસાન વળતરનો સિદ્ધાંત યોગ્ય રીતે લાગુ કરી શકાય અને વીમો લેનાર વ્યક્તિ તેના નુકસાનના ૧૦૦% કરતાં વધુ વળતર ન મેળવી શકે તે માટે કાનૂની માળખું બે મહત્વના પેટા-નિયમો પર આધાર રાખે છે:

- અ. અવેજીકરણનો સિદ્ધાંત : જ્યારે વીમા કંપની વીમો લેનારને નુકસાનનું સંપૂર્ણ વળતર ચૂકવી દે છે, ત્યારે નુકસાન કરનાર ત્રીજા પક્ષ (ભૂલ કરનાર વ્યક્તિ) સામે કેસ કરવાના કે નુકસાન વસૂલવાના તમામ કાનૂની અધિકારો આપોઆપ વીમા કંપની પાસે સ્થાનાંતરિત થઈ જાય છે. વીમો લેનાર વ્યક્તિ વીમા કંપની પાસેથી વળતર મેળવ્યા પછી, તે જ નુકસાન માટે ભૂલ કરનાર વ્યક્તિ સામે કેસ કરીને બીજું વળતર પોતાના ખિસ્સામાં ન મૂકી શકે.
- બ. યોગદાનનો સિદ્ધાંત : જો કોઈ વ્યક્તિએ એક જ મિલકત અને એક જ જોખમ સામે અલગ-અલગ કંપનીઓ પાસેથી એક કરતાં વધુ વીમા પોલિસી લીધી હોય, તો તે દરેક કંપની પાસેથી નુકસાનની પૂરેપૂરી રકમનો દાવો કરી શકતી નથી. તમામ વીમા કંપનીઓ દરેક પોલિસીની વીમા રકમના આધારે પ્રમાણસર (Pro-rata) નુકસાન વહેંચી લેશે.

નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંતના મુખ્ય અપવાદો (Major Exceptions)

મિલકત, જવાબદારી અને વ્યાપારી વીમામાં નુકસાન વળતરનો નિયમ ખૂબ જ ચુસ્તપણે લાગુ થાય છે, પરંતુ અમુક ક્ષેત્રો એવા છે જ્યાં આ નિયમ તાર્કિક રીતે લાગુ થઈ શકતો નથી:

- જીવન વીમો : માનવ જીવનની કિંમત નાણામાં આંકી શકાતી નથી, તેમજ મનુષ્ય માટે કોઈ "રિપ્લેસમેન્ટ કોસ્ટ" (બદલી આપવાનો ખર્ચ) કે "ઘસારો" હોતો નથી. જીવન વીમા કરારો એ નુકસાન વળતરના કરારો નથી પરંતુ નિશ્ચિત મૂલ્યના કરારો (Valued Contracts) છે. વીમો લેનાર વ્યક્તિના મૃત્યુ પર, વીમા કંપનીએ નાણાકીય નુકસાનની કોઈ પણ ગણતરી કર્યા વિના, પોલિસીમાં લખેલી સંપૂર્ણ વીમા રકમ (Sum Assured) વારસદારોને ચૂકવવી જ પડે છે.

- વ્યક્તિગત અકસ્માત વીમો : જીવન વીમાની જેમ જ, શરીરના અંગો, આંખોની દ્રષ્ટિ કે સામાન્ય સુખાકારીનું બજારમાં કોઈ મૂલ્ય નક્કી થઈ શકતું નથી. જો અકસ્માતમાં વ્યક્તિ પોતાનું કોઈ અંગ ગુમાવે અથવા કાયમી અપંગતા આવે, તો પોલિસીના નિયમો અનુસાર અગાઉથી નક્કી કરેલી ફિક્સ રકમ જ ચૂકવવામાં આવે છે.
- નક્કી કરેલી કિંમતવાળી પોલિસીઓ (Valued Policies - દા.ત. એન્ટિક વસ્તુઓ, કિંમતી કલાકૃતિઓ): જે અત્યંત દુર્લભ અથવા અજોડ વસ્તુઓ હોય, જેની કિંમતમાં ભારે ઉતાર-ચઢાવ આવતો હોય અથવા નુકસાન થયા પછી તેની સાચી કિંમત નક્કી કરવી અશક્ય હોય, તેવી વસ્તુઓ માટે વીમો લેતી વખતે જ વીમા કંપની અને ગ્રાહક પરસ્પર સંમતિથી એક ચોક્કસ કિંમત નક્કી કરી લે છે. જો તે વસ્તુ નાશ પામે, તો ઘસારા કે બજાર કિંમતની ગણતરી કર્યા વિના કરાર વખતે નક્કી થયેલી રકમ પૂરેપૂરી ચૂકવવામાં આવે છે.

(3) હક બદલાનો સિદ્ધાંત (Principle of Subrogation)

હક બદલાનો સિદ્ધાંતને અવેજીકરણનો સિદ્ધાંત પણ કહે છે. અવેજીકરણનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે "એકના સ્થાને બીજાની બદલી કરવી (અવેજી લાવવી)." અવેજીકરણના સિદ્ધાંતનો અર્થ એ છે કે નુકસાન માટે વીમો લેનાર વ્યક્તિને વળતર આપ્યા પછી, વીમા કંપનીને કાનૂની રીતે વીમો લેનાર વ્યક્તિનું સ્થાન લેવાનો અને નુકસાન માટે જવાબદાર ત્રીજા પક્ષ પાસેથી તે નુકસાન વસૂલવાનો કાનૂની અધિકાર મળે છે. આ અધિકાર વીમા કંપની દ્વારા ક્લેમ (દાવો) ચૂકવી દીધા પછી જ ઊભો થાય છે.

અવેજીકરણનો મુખ્ય હેતુ બમણું વળતર રોકવાનો છે.

યોગદાનના સિદ્ધાંતની જેમ, અવેજીકરણ પણ 'નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંત'નું જ સીધું પરિણામ છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે વીમો લેનાર વ્યક્તિને માત્ર તેના વાસ્તવિક નુકસાનનું જ વળતર મળે અને તે વીમા કંપની અને ભૂલ કરનાર ત્રીજા પક્ષ બંને પાસેથી પૈસા મેળવીને બમણું નફો (લાભ) ન કમાય.

નુકસાન વસૂલાતના અધિકારો વીમા કંપનીને સોંપીને, આ સિદ્ધાંત ન્યાય જાળવી રાખે છે અને વીમાના ખર્ચ (પ્રીમિયમ)ને નીચો રાખવામાં મદદ કરે છે. અવેજીકરણનો નિયમ મુખ્યત્વે નુકસાન વળતરના કરારો જેવા કે આગ, દરિયાઈ અને વાહન વીમાને લાગુ પડે છે.

આવશ્યક તથ્યો / શરતો :

અવેજીકરણના સિદ્ધાંતને કાનૂની રીતે લાગુ કરવા માટે નીચેની શરતો પૂરી થવી આવશ્યક છે:

- ક્લેમની પતાવટ : વીમા કંપની વીમો લેનાર વ્યક્તિને ક્લેમની સંપૂર્ણ ચૂકવણી કરી દે તે પછી જ અવેજીકરણના અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે છે.
- ત્રીજા પક્ષની જવાબદારી : નુકસાન કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિની બેદરકારી, ખોટા કામ અથવા કરારના ભંગને કારણે થયેલું હોવું જોઈએ.
- માત્ર નુકસાન વળતરના કરારો : આ નિયમ માત્ર નુકસાન વળતરના કરારો (જેમ કે આગ, દરિયાઈ, વાહન અને મિલકત વીમો) પર જ લાગુ થાય છે.

વ્યવહારિક ઉદાહરણ (Practical Illustration)

- પરિસ્થિતિ: ધારો કે ડ્રાઇવર A પાસે કમ્પ્રેહેન્સિવ મોટર ઇન્સ્યુરન્સ (Comprehensive Motor Insurance) પોલિસી છે. રેડ લાઇટ પર ઊભા રહેવા દરમિયાન, ડ્રાઇવર B બેદરકારીપૂર્વક પોતાની ગાડી ડ્રાઇવર Aની કાર સાથે અથડાવે છે, જેથી રૂપ, ૦૦, ૦૦૦નું નુકસાન થાય છે.
- વીમાની પતાવટ: ડ્રાઇવર A પોતાની વીમા કંપનીમાં ક્લેમ કરે છે. વીમા કંપની નુકસાનનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને કારની મરામત કરવા માટે ડ્રાઇવર Aને રૂપ, ૦૦, ૦૦૦ ચૂકવે છે.
- અવેજીકરણની કાર્યવાહી: આ નિયમ હેઠળ, ડ્રાઇવર A હવે વધારાના રૂપ, ૦૦, ૦૦૦ વસૂલ કરવા માટે ડ્રાઇવર B પર કેસ ન કરી શકે. તેના બદલે, ડ્રાઇવર Aની વીમા કંપનીને ડ્રાઇવર B (અથવા ડ્રાઇવર Bની વીમા કંપની) પર કેસ કરીને પોતે ચૂકવેલા રૂપ, ૦૦, ૦૦૦ વસૂલવાનો કાનૂની અધિકાર મળે છે.

મુખ્ય અપવાદ

અવેજીકરણનો સિદ્ધાંત જીવન વીમા અથવા વ્યક્તિગત અકસ્માત વીમાને લાગુ પડતો નથી.

કારણ: માનવ જીવન અને શરીરના અંગો અમૂલ્ય છે; તેઓ નુકસાન વળતરના કરાર નથી. જો કોઈ વ્યક્તિનું ત્રીજા પક્ષના કારણે થયેલા અકસ્માતમાં મૃત્યુ થાય છે, તો તેના વારસદારો જીવન વીમા પોલિસીમાંથી વીમાની સંપૂર્ણ રકમનો દાવો કરી શકે છે અને સાથે સાથે ભૂલ કરનાર પક્ષ સામે પણ કાનૂની વળતરનો કેસ કરી શકે છે.

(4) યોગદાનનો સિદ્ધાંત અથવા ફાળાનો સિદ્ધાંત

યોગદાનનો સિદ્ધાંત ત્યારે લાગુ પડે છે જ્યારે એક જ જોખમનો વીમો એક કરતાં વધુ વીમા કંપનીઓ પાસેથી લેવામાં આવ્યો હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, યોગદાનનો સિદ્ધાંત એવું દર્શાવે છે કે જો વીમો લેનાર વ્યક્તિ એક જ વસ્તુ (વિષયવસ્તુ) અને એક જ જોખમ સામે રક્ષણ મેળવવા માટે અલગ-અલગ વીમા કંપનીઓ પાસેથી એક કરતાં વધુ વીમા પોલિસી લે છે, તો તે પોતાના વાસ્તવિક નુકસાન કરતાં વધુ વળતર મેળવી શકતી નથી.

આવા કિસ્સાઓમાં, જો નુકસાન થાય, તો તમામ વીમા કંપનીઓ પ્રમાણસર નુકસાન વહેંચી લે છે, અને વીમો લેનાર વ્યક્તિ દરેક વીમા કંપની પાસેથી સંપૂર્ણ રકમનો દાવો કરી શકતી નથી.

આ નિયમ પણ 'નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંત'નું જ સીધું પરિણામ છે. આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરે છે કે વીમાનો ઉદ્દેશ્ય તમને નુકસાન થતાં પહેલાંની નાણાકીય સ્થિતિમાં પાછા લાવવાનો છે, નફો કમાવવાનો નહીં.

આ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વીમો લેનાર વ્યક્તિને વીમામાંથી નફો મેળવતા અટકાવવાનો છે. વીમો લેનાર માત્ર વાસ્તવિક નુકસાનની રકમ મેળવવા માટે જ હકદાર છે, તેનાથી વધુ નહીં. જો કોઈ એક જ વીમા કંપની સંપૂર્ણ ક્લેમ ચૂકવી દે છે, તો તેને અન્ય વીમા કંપનીઓ પાસેથી તેમનો પ્રમાણસર હિસ્સો વસૂલવાનો અધિકાર છે.

યોગદાનનો સિદ્ધાંત લાગુ થવા માટેની શરતો:

આ નિયમ લાગુ કરવા માટે નીચેની શરતો પૂરી થવી જરૂરી છે:

- એક કરતાં વધુ પોલિસી હોવી જોઈએ.
- તમામ પોલિસી એક જ વસ્તુ (વિષયવસ્તુ) અને એક જ પ્રકારના જોખમ માટે હોવી જોઈએ.
- તમામ પોલિસી એક જ સમયે ચાલુ (અમલમાં) હોવી જોઈએ.
- બધી પોલિસીઓમાં વીમો લેનાર વ્યક્તિનો હિત (વીમાયોગ્ય હિત) સમાન હોવો જોઈએ.

ક્લેમની પતાવટ કેવી રીતે થાય છે?

આ સિદ્ધાંત હેઠળ વીમો લેનાર વ્યક્તિ કાનૂની રીતે બે રીતે પોતાનું નુકસાન વસૂલ કરી શકે છે:

1. સીધો પ્રમાણસર દાવો : વીમો લેનાર વ્યક્તિ એક જ સમયે બધી વીમા કંપનીઓમાં ક્લેમ ફાઇલ કરે છે. દરેક વીમા કંપની પોતપોતાના હિસ્સા પ્રમાણે સીધી ચૂકવણી કરે છે.
2. એક જ કંપની પાસેથી ક્લેમ અને વસૂલાતનો અધિકાર : વીમો લેનાર વ્યક્તિ કોઈપણ એક વીમા કંપની પાસેથી સંપૂર્ણ વાસ્તવિક નુકસાનની રકમ મેળવી લે છે (તે કંપનીની પોલિસીની મર્યાદા સુધી). ત્યારબાદ, તે પસંદ કરેલી વીમા કંપનીને અન્ય સહ-વીમા કંપનીઓ પાસેથી તેમનો પ્રમાણસર હિસ્સો (યોગદાન) પાછો મેળવવાનો કાનૂની અધિકાર મળે છે.

વ્યક્તિગત વીમા કંપનીનું યોગદાન

$$= \frac{\text{તે વીમા કંપની પાસે લીધેલી વીમા રકમ}}{\text{તમામ વીમા કંપનીઓ પાસે લીધેલી કુલ વીમા રકમ}} \times \text{વાસ્તવિક નુકસાન}$$

યોગદાનનો સિદ્ધાંત: એક જ નુકસાન સામે જ્યારે એક કરતાં વધુ પોલિસીઓ લેવામાં આવી હોય ત્યારે કેવી રીતે ચૂકવણી કરવામાં આવે છે (નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંતનું સીધું પરિણામ).

વ્યવહારિક ઉદાહરણ (ક્લેમની પતાવટ)

કુલ વાસ્તવિક નુકસાન: \$20,000
મિલકતની કિંમત: \$100,000

વીમા કંપનીઓ: વીમા કંપની A (\$60,000)
વીમા કંપની B (\$40,000)

વીમા કંપની A = $\frac{(60,000)}{(100,000)} \times 20,000$
= \$12,000

વીમા કંપની B = $\frac{(40,000)}{(100,000)} \times 20,000$
= \$8,000

વીમો લેનારને મળેલી કુલ રકમ: \$20,000

નોંધ: \$40,000 વસૂલ કરી રાકાતા નથી (આ નફો ચતો અટકાવે છે)

મુખ્ય અપવાદ (Key Exception)

યોગદાનનો સિદ્ધાંત જીવન વીમા અથવા વ્યક્તિગત અકસ્માત વીમાને લાગુ પડતો નથી.

કારણ: માનવ જીવન અને શારીરિક સુખાકારીને નાણાકીય મૂલ્યમાં માપી શકાતી નથી (તેઓ નુકસાન વળતરના કરાર નથી). જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે એક કરતાં વધુ જીવન વીમા પોલિસી હોય, તો તેમના મૃત્યુ પર તેમના વારસદારો (લાભાર્થીઓ) દરેક પોલિસીમાંથી વીમાની સંપૂર્ણ રકમ મેળવી શકે છે.

(5) વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત (Insurable Interest)

વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત એ વીમા કરારોમાં એક મૂળભૂત કાનૂની જરૂરિયાત છે. તે દર્શાવે છે કે જે વસ્તુ કે બાબતનો વીમો લેવામાં આવી રહ્યો છે (વિષયવસ્તુ), તેની સલામતી અથવા જાળવણીમાં વીમો લેનાર વ્યક્તિનો કાયદેસરનો અને માન્ય આર્થિક હિત (નાણાકીય હિસ્સો) હોવો જોઈએ.

સૌથી સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, વીમાયોગ્ય હિતનો અર્થ એ છે કે વીમો લેવા ઈચ્છતી વ્યક્તિનો વીમાની વિષયવસ્તુ સાથે—પછી ભલે તે કોઈ ભૌતિક મિલકત હોય, કાનૂની જવાબદારી હોય કે માનવ જીવન હોય—એક કાયદેસર રીતે માન્ય નાણાકીય સંબંધ હોવો જોઈએ.

વીમાયોગ્ય હિત હોવાનો અર્થ એ છે કે જો વીમો લીધેલી ઘટના (જેમ કે અકસ્માત કે નુકસાન) બને, તો તમને સીધું આર્થિક નુકસાન કે મુશ્કેલી વેઠવી પડે; અને તેનાથી વિપરીત, જો તે વસ્તુ સુરક્ષિત રહે અથવા અસ્તિત્વમાં રહે, તો તમને આર્થિક લાભ અથવા માનસિક શાંતિ મળે. આ મહત્વની કડી વિના, વીમા પોલિસી તેની શરૂઆતથી જ કાનૂની રીતે રદબાતલ (void ab initio - કાયદાની નજરમાં શૂન્ય) ગણાય છે અને તેને માત્ર એક બિન-અમલીકૃત જુગાર (સટ્ટો) માનવામાં આવે છે.

વીમાયોગ્ય હિત શા માટે આવશ્યક છે?

આ સિદ્ધાંત માત્ર એક ટેકનિકલ ઔપચારિકતા નથી; તે સમગ્ર વીમા ઉદ્યોગ અને સમાજના માળખાનું રક્ષણ કરે છે. તે મુખ્ય ત્રણ હેતુઓ પૂરા પાડે છે:

1. જુગાર અને સદ્‌બાજી નાબૂદ કરવી: ઇતિહાસમાં, વીમા કાયદા બન્યા તે પહેલાં, લોકો પ્રખ્યાત હસ્તીઓ અથવા જાહેર મિલકતો પર માત્ર તેમના મૃત્યુ કે વિનાશની અટકળ લગાવીને (સટ્ટો રમીને) વીમા પોલિસી ખરીદતા હતા. વીમાયોગ્ય હિતનો નિયમ કાનૂની રીતે વીમાને જુગારથી અલગ પાડે છે. જુગાર સદ્‌કીય નફા માટે એક નવું જોખમ ઊભું કરે છે, જ્યારે વીમો પહેલેથી અસ્તિત્વમાં રહેલા નુકસાનના જોખમને ઓછું કરવા માટે બનાવવામાં આવ્યો છે.
2. નૈતિક જોખમ ઘટાડવું: જો તમે કોઈ અજાણી વ્યક્તિના ગોડાઉનનો વીમો લઈ શકતા હો, તો તમને તે ગોડાઉન સળગાવીને વીમાના પૈસા મેળવવાની મોટી લાલચ (આર્થિક પ્રોત્સાહન) મળી શકે. જે લોકો ખરેખર મિલકતના માલિક છે, ભાડૂઆત છે અથવા તેમાં આર્થિક હિસ્સો ધરાવે છે, તેમને જ વીમો આપવાની મર્યાદા રાખીને કાયદો આવી જાણીજોઈને કરાતી તોડફોડ કે બેદરકારીની લાલચને દૂર કરે છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે વીમો લેનાર વ્યક્તિ પોતાની મિલકત સુરક્ષિત રહે તેમ ઈચ્છે.
3. નુકસાન વળતરની મર્યાદા માપવી: મિલકત અને અકસ્માત વીમામાં, વીમાયોગ્ય હિત એ નક્કી કરે છે કે પોલિસી હેઠળ વધુમાં વધુ કેટલું નાણાકીય વળતર મળી શકે. તમે તમારા વાસ્તવિક આર્થિક હિતની કિંમત કરતાં વધુ વળતર મેળવી શકતા નથી, જે વીમો લેનારને નુકસાનમાંથી નફો કરતા અટકાવે છે.

આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ (Application):

મિલકત, જીવન કે જવાબદારીના વીમાના આધારે વીમાયોગ્ય હિતનો ઉપયોગ અલગ-અલગ રીતે થાય છે.

૧. મિલકત વીમો (Property Insurance)

મિલકત વીમામાં, હિત નાણાના સ્વરૂપમાં માપી શકાય તેવું હોવું જોઈએ. તે સામાન્ય રીતે માલિકીમાંથી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ તે કબજો, કસ્ટડી અથવા કાનૂની જવાબદારીમાંથી પણ ઊભું થઈ શકે છે.

- માલિકો: ધરના માલિકનું પોતાના ઘરમાં સ્પષ્ટ વીમાયોગ્ય હિત હોય છે કારણ કે ઘરને નુકસાન થવાથી તેમની અંગત સંપત્તિ ઘટે છે.
- લેણદારો/ગિરવે રાખનાર : બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ જે મિલકતો પર લોન આપે છે, તે લોનની બાકી રકમ સુધી તે મિલકતમાં વીમાયોગ્ય હિત ધરાવે છે.
- બેઇલીઝ (Bailees - અન્યની વસ્તુ સાચવનાર): ડ્રાઇ ક્લીનર અથવા કાર રિપેરિંગ શોપ (જેમને બેઇલીઝ કહેવાય છે) પોતાના ગ્રાહકોના સામાનમાં વીમાયોગ્ય હિત ધરાવે છે, કારણ કે જો તેમની દેખરેખ હેઠળ ગ્રાહકના સામાનને નુકસાન થાય, તો તેઓ કાનૂની રીતે જવાબદાર ઠરી શકે છે.

૨. જીવન વીમો (Life Insurance)

મિલકતથી વિપરીત, માનવ જીવનને ચોક્કસ નાણાકીય મૂલ્ય આપી શકાતું નથી. તેથી, જીવન વીમામાં વીમાયોગ્ય હિત સંબંધો પર આધારિત હોય છે—પછી ભલે તે કૌટુંબિક સંબંધો હોય કે આર્થિક પરસ્પર નિર્ભરતા.

- પોતાનું જીવન: દરેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં અમર્યાદિત વીમાયોગ્ય હિત ધરાવે છે.
- પતિ-પત્નીના સંબંધો: પરસ્પર ભાવનાત્મક અને આર્થિક નિર્ભરતાને કારણે પતિ-પત્ની કાનૂની રીતે એકબીજાના જીવનમાં આપોઆપ અમર્યાદિત વીમાયોગ્ય હિત ધરાવે છે તેમ માનવામાં આવે છે.
- વ્યવસાયિક ભાગીદારો: વ્યવસાયના ભાગીદારનું પોતાના સહ-ભાગીદારના જીવનમાં વીમાયોગ્ય હિત હોય છે. જો કોઈ ભાગીદારનું મૃત્યુ થાય, તો વ્યવસાય ખોરવાઈ શકે છે અથવા બંધ થઈ શકે છે.
- કી પર્સન ઇન્સ્યોરન્સ (Key Person Insurance): માલિક કંપનીના કોઈ અતિ મહત્વના કર્મચારી (જેમ કે ચીફ રિસર્ચર કે ટોચના એક્ઝિક્યુટિવ)ના જીવનનો વીમો લઈ શકે છે, કારણ કે તેમની અચાનક ગેરહાજરીથી કંપનીને સીધું આર્થિક નુકસાન થઈ શકે છે.
- લેણદાર અને દેવાદાર: લોન આપનાર વ્યક્તિ (લેણદાર) દેવાદારના જીવનમાં વીમાયોગ્ય હિત ધરાવે છે, જે બરાબર લોનની બાકી રકમ જેટલું જ મર્યાદિત હોય છે.

વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વીમો એ આર્થિક સુરક્ષા અને જાળવણીનું સાધન બની રહે, નહીં કે સફાબાજીનું.

મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય: નફાખોરી પર પ્રતિબંધ

- રક્ષણનું સાધન, નફાનું નહીં: વીમો એ આર્થિક રક્ષણ મેળવવાનું સાધન છે, તેના દ્વારા નફો કમાઈ શકાય નહીં.
- નૈતિક જોખમથી બચાવ: જો વીમાધારકને વાસ્તવિક નુકસાન કરતાં વધુ રકમ વળતર તરીકે મેળવવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો લોકો ઇરાદાપૂર્વક નુકસાન પહોંચાડવા (જેમ કે વીમો લીધેલી મિલકતને પોતે જ આગ લગાડવી) માટે પ્રેરિત થશે.
- જુગાર પર રોક: આ સિદ્ધાંત વીમાને જુગાર કે સફો બનતો અટકાવે છે. કાયદો વળતરની રકમને માત્ર વાસ્તવિક નુકસાન પૂરતી મર્યાદિત રાખીને વીમામાંથી સફાકીય તત્વોને દૂર કરે છે.

નુકસાન વળતરના આશ્રિત સિદ્ધાંતો

આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણપણે લાગુ કરવા અને વીમાધારક ૧૦૦% થી વધુ નફો ન મેળવે તે માટે કાયદાકીય માળખું અન્ય બે પેટા-સિદ્ધાંતો પર આધાર રાખે છે:

અ. હકબદલાનો સિદ્ધાંત (Principle of Subrogation)

- જ્યારે વીમા કંપની વીમાધારકને નુકસાનનું પૂરેપૂરું વળતર ચૂકવી દે છે, ત્યારે તે નુકસાન માટે જવાબદાર ત્રીજી વ્યક્તિ (દોષિત પક્ષ) સામે કાયદેસરની કાર્યવાહી કરવાનો હક વીમા કંપની પાસે આવી જાય છે.
- વીમાધારક વીમા કંપની પાસેથી પૈસા મેળવ્યા પછી ફરીથી દોષિત વ્યક્તિ પાસેથી વળતર મેળવીને બેવડો નફો કરી શકતો નથી.

બ. ફાળાનો સિદ્ધાંત (Principle of Contribution)

- જો કોઈ વ્યક્તિએ એક જ મિલકત માટે એક કરતાં વધુ વીમા કંપનીઓ પાસેથી વીમો લીધો હોય, તો તે નુકસાનના સમયે દરેક કંપની પાસેથી પૂરેપૂરું વળતર મેળવી શકતો નથી.
- તમામ વીમા કંપનીઓ પોલિસીની રકમના પ્રમાણમાં (Pro-rata basis) સરખે ભાગે નુકસાનની વહેંચણી કરીને વળતર ચૂકવશે.

નુકસાન વળતરના સિદ્ધાંતના અપવાદો

આ સિદ્ધાંત સામાન્ય વીમામાં ચુસ્તપણે લાગુ થાય છે, પરંતુ નીચેના કિસ્સાઓમાં તે લાગુ પડતો નથી:

- જીવન વીમો : માનવ જીવન અમૂલ્ય છે અને તેનું નાણાકીય મૂલ્ય કે ઘસારો નક્કી થઈ શકતો નથી. તેથી જીવન વીમો એ નુકસાન વળતરનો કરાર નથી પણ "નિશ્ચિત રકમનો કરાર" છે. વ્યક્તિના મૃત્યુ પર પોલિસીમાં નક્કી કરેલી પૂરેપૂરી રકમ વારસદારને ચૂકવવામાં આવે છે.
- વ્યક્તિગત અકસ્માત વીમો : માનવ શરીરના અંગોની કોઈ બજાર કિંમત હોતી નથી. જો અકસ્માતમાં કોઈ અંગ ગુમાવવું પડે, તો પોલિસીની શરત મુજબ અગાઉથી નક્કી કરેલી ફિક્સ રકમ જ ચૂકવાય છે.

- નક્કી કરેલી કિંમતની પોલિસી (દા.ત. પ્રાચીન વસ્તુઓ, કલાકૃતિઓ): જે અનન્ય કે કિંમતી વસ્તુઓનું મૂલ્ય નુકસાન થયા પછી નક્કી કરવું અશક્ય હોય, તેમાં વીમો લેતી વખતે જ એક કિંમત નક્કી કરી લેવામાં આવે છે. નુકસાન થતાં ઘસારો જોયા વગર એ નક્કી કરેલી રકમ પૂરેપૂરી ચૂકવી દેવાય.

નુકસાન ઘટાડવાનો સિદ્ધાંત વીમા કાયદામાં નુકસાન ઘટાડવાનો સિદ્ધાંત એક મૂળભૂત કાનૂની અને નૈતિક સિદ્ધાંત છે. તે દર્શાવે છે કે કોઈ અકસ્માત કે હોનારતની સ્થિતિમાં, વીમો લેનાર વ્યક્તિએ વીમો ઉતારાવેલી મિલકતને થતા નુકસાનને વધતું અટકાવવા માટે તમામ વ્યાજબી અને જરૂરી પગલાં લેવા જોઈએ, નહીં કે નુકસાનને નિષ્ક્રિય થઈને જોતા રહેવું.

તેનો સાદો અર્થ એ છે કે જો કોઈ અકસ્માત થાય, તો તમારી પાસે વીમો છે માત્ર એ કારણે તમે નુકસાનને વધતું જોઈ ન શકો. નુકસાન ઓછું કરવા માટે તમારે તાત્કાલિક અને વ્યાજબી પગલાં લેવા જ જોઈએ.

મુખ્યત્વે, આ સિદ્ધાંત પોલિસીધારકોને માત્ર વીમો હોવાને કારણે બેદરકાર કે ઉદાસીન બનતા અટકાવે છે. તે બરાબર એવી જ રીતે વર્તવાની અપેક્ષા રાખે છે જેવી રીતે કોઈ એવી વ્યક્તિ વર્તે જેની પાસે વીમો નથી અને તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી પૈસા ચૂકવવાના છે.

મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ (Key Characteristics)

- વ્યાજબી પગલાં : વીમો લેનાર વ્યક્તિએ માત્ર એવા જ પગલાં લેવાના હોય છે જે વ્યવહારુ, સુરક્ષિત અને વ્યાજબી હોય. તેમનાથી પોતાના જીવનું જોખમ ખેડવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી.
- કંઈ ન કરવા બદલ દંડ : જો તમે આગસ અથવા બેદરકારીના કારણે કંઈ જ ન કરો, તો વીમા કંપની પાસે તમને ઓછું વળતર ચૂકવવાનો કાનૂની હક છે. તેઓ એવા વધારાના નુકસાનને કવર નહીં કરે જે તમે સરળતાથી અટકાવી શક્યા હોત.
- ખર્ચનું વળતર : મોટાભાગની વીમા પોલિસીઓ નુકસાન ઘટાડવાના પ્રયાસો દરમિયાન વીમો લેનાર વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા વ્યાજબી ખર્ચને આવરી લે છે (દા.ત. પાઇપ ફાટી ગઈ હોય તો તેને રોકવા માટે પ્લમ્બર બોલાવવો અથવા નુકસાન પામેલી છતને ઢાંકવા માટે તાળપત્રીનો ખર્ચ ચૂકવવો).

વ્યવહારુ ઉદાહરણો (Practical Examples)

- આગ (Fire): જો કોઈ ગોડાઉનમાં નાની આગ લાગે, તો માલિકે આખું બિલ્ડિંગ બળી જવા દેવાને બદલે તરત જ ફાયર બ્રિગેડને ફોન કરવો જોઈએ અને ઉપલબ્ધ અગ્નિશામક સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

નજીકના કારણનો સિદ્ધાંત

'કોઝ પ્રોક્સિમા'નો સિદ્ધાંત એ વીમા કાયદાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાંથી એક છે. જેનો અર્થ એ થાય છે કે "નજીકના/મુખ્ય કારણને ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ, નહીં કે દૂરના કારણને." આ સિદ્ધાંત નક્કી કરે છે કે જ્યારે કોઈ નુકસાન થાય ત્યારે વીમા કંપની કાયદાકીય રીતે દાવો (ક્લેમ) ચૂકવવા માટે બંધાયેલી છે કે નહીં.

નજીકના કારણનો સિદ્ધાંત એટલે શું?

વીમામાં, નુકસાન ભાગ્યે જ કોઈ એક અલગ-અલગ ઘટનાનું પરિણામ હોય છે. મોટાભાગે, તે ઘટનાઓની એક શ્રેણી અથવા સાંકળમાંથી ઉદ્ભવે છે. જ્યારે બહુવિધ પરિબલો નુકસાન તરફ દોરી જાય છે, ત્યારે આસન્ન કારણ એ સાંકળની પ્રથમ ઘટના હોવી જરૂરી નથી, કે નુકસાન થતાં પહેલાંની છેલ્લી ઘટના હોવી પણ જરૂરી નથી.

તેના બદલે, નજીકના/મુખ્ય કારણ એ મુખ્ય, અસરકારક અને કાર્યક્ષમ કારણ છે જે આખી ઘટનાક્રમની સાંકળને શરૂ કરે છે, અને વચ્ચે કોઈ સ્વતંત્ર કે બાહ્ય અવરોધ વિના સીધા નુકસાન તરફ દોરી જાય છે.

જો નુકસાનમાં ઘણા પરિબલો શામેલ હોય, તો વીમા પોલિસી દરેક નાની-મોટી બાબતને નથી જોતી. તેઓ માત્ર એ મુખ્ય અને પ્રભાવશાળી કારણને શોધે છે જેણે આખી ઘટનાક્રમની સાંકળ શરૂ કરી હતી.

નજીકના કારણનો સિદ્ધાંત જરૂરી છે?

વીમા કરાર ચોક્કસ અને સંમત થયેલા જોખમોને કવર કરવા માટે રચાયેલા હોય છે. પોલિસીઓ સ્પષ્ટપણે ત્રણ મુખ્ય પ્રકારના જોખમો વચ્ચે તફાવત દર્શાવે છે:

1. વીમાકૃત જોખમ : પોલિસી હેઠળ સ્પષ્ટપણે કવર કરવામાં આવેલા જોખમો (જેમ કે આગ, ચોરી, વિસ્ફોટ).
2. બાકાત રાખેલા જોખમો : કવરેજમાંથી સ્પષ્ટપણે બાદ કરવામાં આવેલા જોખમો (જેમ કે યુદ્ધ, સામાન્ય ઘસારો, સબબસર/ઈરાદાપૂર્વક કરેલું નુકસાન).
3. બિન વીમાકૃત જોખમો : એવા જોખમો જે નથી કવર તરીકે દર્શાવ્યા કે નથી સ્પષ્ટપણે બાકાત કરાયા.

'કોઝ પ્રોક્સિમા'નો મુખ્ય હેતુ એ નક્કી કરવાનો છે કે નુકસાનનું મુખ્ય કારણ વીમાકૃત જોખમ હેઠળ આવે છે કે નહીં. જો નજીકના/મુખ્ય કારણ વીમાકૃત જોખમ હોય, તો વીમા કંપનીએ પોલિસીધારકને વળતર ચૂકવવું જ પડે છે. જો નજીકના/મુખ્ય કારણ બાકાત રાખેલું કે બિન વીમાકૃત જોખમ હોય, તો વીમા કંપની ચૂકવણી કરવા માટે જવાબદાર નથી.

વ્યવહારુ ઉદાહરણો

(૧) દરિયાઈ વીમાનો કેસ

દરિયાઈ વીમામાં, હેમિલ્ટન, ફેઝર એન્ડ કો. વિ. પાન્ડોર્ફ એન્ડ કો. (૧૮૮૭) નો પ્રખ્યાત કેસ આ નિયમને સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે:

- ઘટનાઓની સાંકળ:
 - માલવાહક જહાજ પરના ઉંદરોએ સીસાની પાઇપમાં કાણું પાડી દીધું.
 - કાણામાંથી દરિયાનું પાણી જહાજના હોલ્ડ (સંગ્રહ સ્થાન)માં લીક થયું.
 - દરિયાના પાણીથી ચોખાનો જથ્થો બગડી ગયો.
- કોઝ પ્રોક્સિમાનો અમલ:
 - પોલિસીમાં "દરિયાઈ જોખમો" (જેમ કે દરિયાના પાણીથી થતું નુકસાન) કવર હતા, પરંતુ જીવજંતુઓ/ઉંદરો દ્વારા થતું નુકસાન કવર નહોતું.
 - અદાલતે ચુકાદો આપ્યો કે આસન્ન કારણ દરિયાના પાણીનો પ્રવેશ હતો (જે દરિયાઈ જોખમ છે), નહીં કે ઉંદરો દ્વારા પાઇપ કાપવી. તેથી વીમા કંપનીએ દાવો ચૂકવવો પડ્યો હતો.

(૨) ગોડાઉનમાં પાણીથી થયેલું નુકસાન

ધારો કે એક વેપારી પાસે સ્ટાન્ડર્ડ કોમર્શિયલ પોલિસી છે જે આગના વીમાને કવર કરે છે, પરંતુ સ્પષ્ટપણે પાણીથી થતા નુકસાનને બાકાત રાખે છે.

- ઘટનાઓની સાંકળ:
 - શોર્ટ સર્કિટના કારણે ગોડાઉનની અંદર આગ લાગે છે.
 - સ્થાનિક ફાયર બ્રિગેડ આવે છે અને આગ ઓલવવા માટે હાઇ-પ્રેશર વોટર હોઝ (પાણીની પાઇપ)નો ઉપયોગ કરે છે.
 - આગ બુઝાઈ જાય છે, પરંતુ પાઇપના પાણીને કારણે હજારો ડોલરના સંગ્રહિત ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સાધનોને ભારે નુકસાન થાય છે.
- કોઝ પ્રોક્સિમાનો અમલ:
 - નુકસાનનું ત્વરિત કારણ : પાણીથી થતું નુકસાન.
 - મુખ્ય/આસન્ન કારણ : આગ.
 - ચુકાદો: વીમા કંપનીએ ક્લેમ ચૂકવવો જ પડશે. કાગળ પર પાણીથી થતું નુકસાન બાકાત રાખેલું જોખમ હોવા છતાં, પાણીનો ઉપયોગ આગ (જે વીમાકૃત જોખમ છે) ઓલવવા માટે

સીધા અને જરૂરી પગલાં તરીકે જ કરવામાં આવ્યો હતો. ઘટનાઓની આ સાંકળ સતત અને અવિરત હતી.

કોઝ પ્રોક્સિમાનો સિદ્ધાંત વીમા દાવાઓને ન્યાયી રીતે પતાવટ કરવા માટે એક સ્પષ્ટ અને તાર્કિક માળખું પૂરું પાડે છે. ગૌણ કે દૂરના કારણ બદલે અસરકારક અને સક્રિય કારણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે પોલિસીધારકોને તેમના વાસ્તવિક કવર થયેલા નુકસાનનું વળતર મળે, સાથે વીમા કંપનીઓને પોલિસી કરારની બહારની જવાબદારીઓથી રક્ષણ પણ મળે છે.

વીમાનું મહત્વ (Importance of Insurance) આધુનિક જીવનમાં વ્યક્તિઓ, વ્યવસાયો અને અર્થતંત્ર માટે વીમો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેનું મહત્વ નીચે મુજબ સમજાવી શકાય છે:

અ) વ્યક્તિઓ માટે મહત્વ (Importance to Individuals)

- નાણાકીય સુરક્ષા – મૃત્યુ, અકસ્માત, બીમારી કે મિલકતને નુકસાન થવાના કિસ્સામાં નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.
- બચતને પ્રોત્સાહન – જીવન વીમો શિસ્તબદ્ધ બચત અને રોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- માનસિક શાંતિ – અણધાર્યા જોખમોને આવરી લઈને ચિંતામાં ઘટાડો કરે છે.
- તબીબી સુરક્ષા – આરોગ્ય વીમો (હેલ્થ ઇન્સ્યોરન્સ) હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાનો અને સારવારનો ખર્ચ આવરી લે છે.

બ) વ્યવસાયો માટે મહત્વ (Importance to Businesses)

- જોખમ સામે રક્ષણ – આગ, ચોરી, અકસ્માત, કુદરતી આફતો, કાનૂની જવાબદારી વગેરેને કારણે થતા નુકસાન સામે રક્ષણ આપે છે.
- વ્યવસાયની સાતત્યતા – કોઈ મોટું નુકસાન થયા પછી પણ વ્યવસાયની કામગીરી સરળતાથી ચાલુ રહે તેની ખાતરી વીમો આપે છે.
- કર્મચારી કલ્યાણ ગ્રુપ હેલ્થ/લાઇફ ઇન્સ્યોરન્સ કર્મચારીઓનું મનોબળ અને વફાદારી વધારે છે.
- સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન – નુકસાનનો ડર ઘટાડીને, વીમો નવા સાહસોમાં રોકાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ક) સમાજ માટે મહત્વ (Importance to Society)

- સામાજિક સુરક્ષા – મૃત્યુ, અકસ્માત કે વિકલાંગતા પછી પરિવારોને ટેકો પૂરો પાડે છે.
- સરકાર પરનો બોજ ઘટાડે છે – ખાનગી વીમો કટોકટીના સમયે જાહેર ભંડોળ (સરકારી નાણાં) પરની નિર્ભરતા ઘટાડે છે.
- સામાજિક કલ્યાણને વેગ આપે છે – વીમાના ભંડોળને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (પાયાની સુવિધાઓ), હાઉસિંગ અને વિકાસના પ્રોજેક્ટ્સમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે.

ડ) અર્થતંત્ર માટે મહત્વ (Importance to the Economy)

- મૂડી નિર્માણ – એકત્રિત કરાયેલા પ્રીમિયમને બેંકો, ઉદ્યોગો અને વિકાસ યોજનાઓમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે.
- આર્થિક સ્થિરતા – આર્થિક આંચકા ઘટાડે છે અને આપત્તિઓ દરમિયાન સ્થિરતા જાળવી રાખે છે.

- આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો વિકાસ – મરીન (દરિયાઈ) અને નિકાસ વીમો વૈશ્વિક વ્યાપારમાં રહેલા જોખમોને ઘટાડે છે.
- રોજગારીનું સર્જન – વીમા ક્ષેત્ર અને તેની સાથે સંકળાયેલા ઉદ્યોગોમાં નોકરીઓ પૂરી પાડે છે.

વિવિધ વીમા પોલિસીઓમાં વીમાના સિદ્ધાંતોનો અમલ

વીમાના સિદ્ધાંતો એ વીમા કરાર કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેનો પાયો છે, પછી ભલે તે કોઈ પણ પ્રકારનો વીમા હોય. આ સિદ્ધાંતો વીમા કંપની અને વીમાધારક વચ્ચેના સંબંધોને માર્ગદર્શન આપે છે તેમજ વીમા પ્રક્રિયામાં ન્યાયીપણું, પારદર્શિતા અને વિશ્વસનીયતા સુનિશ્ચિત કરે છે. ચાલો જોઈએ કે આ સિદ્ધાંતો વિવિધ પ્રકારના વીમામાં કેવી રીતે લાગુ પડે છે:

1. સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત (Utmost Good Faith)

આ સિદ્ધાંત અનુસાર વીમા કંપની અને વીમાધારક બંનેએ વીમાની વસ્તુ અથવા બાબત સંબંધિત સંપૂર્ણ અને સચોટ માહિતી પૂરી પાડવી જરૂરી છે. બંને પક્ષો માટે તમામ સંબંધિત માહિતીનો સંપૂર્ણ અને પ્રામાણિકપણે ખુલાસો કરવો મહત્વપૂર્ણ છે. તે તમામ પ્રકારના વીમા પર લાગુ થાય છે અને ખાતરી કરે છે કે જોખમનું મૂલ્યાંકન કરવા અને યોગ્ય કવરેજ તેમજ પ્રીમિયમ નક્કી કરવા માટે બંને પક્ષો પાસે સચોટ અને પૂર્ણ માહિતી હોય.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: જીવન વીમામાં, અરજદારે તેમના સ્વાસ્થ્ય, જીવનશૈલી અને અન્ય સંબંધિત બાબતો વિશે ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ માહિતી આપવી આવશ્યક છે.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: જોખમની પ્રોફાઇલ અને પ્રીમિયમ નક્કી કરવા માટે દરિયાઈ વીમાના અરજદારે માલસામાન (કાર્ગો), જહાજ અને પ્રવાસ વિશે સચોટ વિગતો આપવી આવશ્યક છે.

(c) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: મોટર વાહન વીમામાં, વીમાધારક વ્યક્તિએ વાહનની સ્થિતિ અને તેના ઉપયોગ વિશે સચોટ માહિતી આપવી આવશ્યક છે. વાહનના માલિકોએ તેમના ડ્રાઇવિંગ ઇતિહાસ અને વાહનની વિગતો સાચી દર્શાવવી આવશ્યક છે.

(d) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: પોલિસીધારકોએ યુનિવર્સલ વીમા પોલિસી હેઠળ જે મિલકતો કે અસ્કયામતોનો વીમો ઉતારવા માંગતા હોય તેની સંપૂર્ણ અને સચોટ માહિતી આપવી જ જોઈએ.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ (અપહરણ અને ખંડણી) વીમામાં અમલ: પોલિસીધારકો અને વીમા કંપનીઓ સંભવિત જોખમો વિશે સંપૂર્ણ અને સચોટ માહિતીની આપ-લે કરે છે, જે કવરેજ અને શરતો નક્કી કરવા માટે નિર્ણાયક છે. ગ્રાહકોએ તેમની સુરક્ષા વ્યવસ્થા અને સંભવિત જોખમો વિશે સચોટ માહિતી આપવી આવશ્યક છે.

2. વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત (Principle of Insurable Interest)

વીમાધારકનું વીમાની વસ્તુ કે બાબતમાં નાણાકીય હિત હોવું આવશ્યક છે, એટલે કે જો વીમાકૃત ઘટના ઘટે તો તેમને નાણાકીય નુકસાન થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત દર્શાવે છે કે વીમાધારકનું વીમાની વિષયવસ્તુમાં વ્યાજબી નાણાકીય હિત હોવું જોઈએ. તે તમામ પ્રકારના વીમા પર લાગુ થાય છે અને કોઈપણ વ્યક્તિને એવી વસ્તુનો વીમો લેતા રોકે છે જેમાં તેમનું કોઈ સીધું નાણાકીય હિત ન હોય.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: જીવન વીમામાં, પોલિસીધારકનું વીમાકૃત વ્યક્તિના જીવનમાં નાણાકીય હિત હોવું આવશ્યક છે, જેમાં સામાન્ય રીતે કૌટુંબિક અથવા વ્યવસાયિક સંબંધો સામેલ હોય છે.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: માલસામાન અથવા જહાજના માલિકનું વીમો લેવામાં આવતી મિલકતમાં સીધું નાણાકીય હિત હોવું આવશ્યક છે.

(c) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: વાહનની માલિકી અને અકસ્માત કે નુકસાનથી થતા સંભવિત નાણાકીય નુકસાનને કારણે વાહનના માલિકનું વાહનમાં વીમાયોગ્ય હિત હોય છે.

(d) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: પોલિસીધારકો જે મિલકતોનો વીમો ઉતારવા માંગે છે તેમાં તેમનું વીમાયોગ્ય હિત હોય છે.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: વીમાકૃત વ્યક્તિની સલામતીમાં વ્યાજબી હિત ધરાવતી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓનું વીમાયોગ્ય હિત હોય છે.

સારાંશ: જીવન વીમામાં, વીમાધારકનું વીમાકૃત વ્યક્તિના જીવનમાં નાણાકીય હિત હોવું જોઈએ. દરિયાઈ વીમામાં, માલસામાન કે જહાજના માલિકનું વીમાયોગ્ય હિત હોવું જોઈએ. મોટર વાહન વીમામાં, વાહનના માલિકનું તેમાં વીમાયોગ્ય હિત હોય છે.

3. ક્ષતિપૂર્તિ અથવા નુકસાન વળતરનો સિદ્ધાંત (Principle of Indemnity)

વીમાનો ઉદ્દેશ્ય વીમાધારકને થયેલા વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાનની મર્યાદા સુધી જ વળતર આપવાનો છે, જેથી વધુ પડતું વળતર મેળવતા રોકી શકાય. નુકસાન વળતરનો સિદ્ધાંત જણાવે છે કે વીમાનો હેતુ વીમાધારકને નુકસાન થયા પહેલાંની નાણાકીય સ્થિતિમાં પાછા લાવવાનો છે, નફો કરાવવાનો નહીં. તે મુખ્યત્વે મિલકત અને અકસ્માત વીમા પર લાગુ થાય છે.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: ક્ષતિપૂર્તિનો સિદ્ધાંત જીવન વીમા પર સીધો લાગુ પડતો નથી; જીવન વીમો વીમાકૃત વ્યક્તિના મૃત્યુ પર એક નિશ્ચિત રકમ (Sum Assured) પ્રદાન કરે છે.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: જો પરિવહન દરમિયાન માલસામાનને નુકસાન થાય, તો વીમા કંપની વીમાધારકને થયેલા વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાનનું વળતર આપે છે.

(c) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: વીમા કંપનીઓ પોલિસીધારકોને વાહનના સમારકામના વાસ્તવિક ખર્ચ અથવા વાહનની કિંમતનું વળતર આપે છે. પોલિસીધારકોને વાહનની મરમ્મત કે બદલી માટે વળતર મળે છે, દાવામાંથી નફો મેળવવા માટે નહીં.

(d) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: થયેલા વાસ્તવિક નાણાકીય નુકસાનના આધારે પોલિસીધારકોને વળતર ચૂકવવામાં આવે છે.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: વળતરનો હેતુ અપહરણની પરિસ્થિતિને ઉકેલવા સંબંધિત ખર્ચાઓને આવરી લેવાનો છે.

સારાંશ: દરિયાઈ વીમામાં, ક્ષતિપૂર્તિનો સિદ્ધાંત માલસામાન અથવા જહાજના મૂલ્યાંકનમાં સ્પષ્ટ થાય છે. મોટર વાહન વીમામાં, તે સમારકામ ખર્ચ અથવા વાહનના બજાર મૂલ્ય માટેના વળતરનું માર્ગદર્શન કરે છે.

4. યોગદાનનો સિદ્ધાંત (Principle of Contribution)

જો કોઈ વીમાકૃત વસ્તુ એક કરતાં વધુ વીમા પોલિસી દ્વારા આવરી લેવામાં આવી હોય, તો વીમાધારક દરેક પોલિસીમાંથી પ્રમાણસર વળતર મેળવી શકે છે, પરંતુ તે કુલ વાસ્તવિક નુકસાનથી વધુ હોઈ શકે નહીં. આ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે જ્યારે વીમાધારક પાસે એક જ જોખમ માટે બહુવિધ વીમા પોલિસીઓ હોય, જેથી વીમાધારક વાસ્તવિક નુકસાન કરતાં વધુ દાવો ન કરી શકે.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે બહુવિધ જીવન વીમા પોલિસી હોય, તો યોગદાનનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે લાગુ પડતો નથી કારણ કે માનવ જીવનનું મૂલ્ય નાણાંમાં અંકિત કરી શકાતું નથી, પરંતુ ખાસ સંજોગોમાં તે ધ્યાને લેવાય છે.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: જો એક જ માલસામાન કે જહાજનો અલગ-અલગ પોલિસીઓ દ્વારા વીમો લેવામાં આવ્યો હોય તો આ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે.

(c) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: જો એક જ મિલકતનો વિવિધ પોલિસી હેઠળ વીમો લેવાયેલ હોય, તો દરેક વીમા કંપની નુકસાનમાં પ્રમાણસર યોગદાન આપે છે.

(d) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: જો એક જ વાહન બહુવિધ પોલિસીઓ દ્વારા આવરી લેવાયેલું હોય, તો વીમા કંપનીઓ દાવાની ચૂકવણી આપસમાં વહેંચી લે છે.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: જો એક જ જોખમને આવરી લેતી બહુવિધ પોલિસીઓ હોય તો તે લાગુ થઈ શકે છે.

5. હક બદલાનો સિદ્ધાંત (Principle of Subrogation)

દાવાની ચુકવણી કર્યા પછી, વીમા કંપની નુકસાન માટે જવાબદાર કોઈપણ ત્રીજા પક્ષ (Third party) પાસેથી વસૂલાત કરવા માટે વીમાધારકના અધિકારો પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ સિદ્ધાંત વીમાધારકને બેવડી વસૂલાત (Double recovery) કરતા રોકે છે.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: સામાન્ય રીતે લાગુ પડતો નથી.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: જો વીમા કંપની નુકસાન પામેલા માલસામાન માટે દાવો ચૂકવે છે, તો તે નુકસાન માટે જવાબદાર પક્ષ સામે કાર્યવાહી કરી શકે છે.

(c) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: ત્રીજા પક્ષના કારણે થયેલા અકસ્માત માટે વીમાધારકને વળતર આપ્યા પછી, વીમા કંપની ચૂકવેલી રકમ વસૂલ કરવા માટે કાનૂની કાર્યવાહી કરી શકે છે અથવા ભૂલ કરનાર ડ્રાઇવરના વીમામાંથી વસૂલાત કરી શકે છે.

(d) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: જ્યારે વીમા કંપની અન્ય પક્ષના કૃત્યના કારણે વીમાધારકને થયેલા નાણાકીય નુકસાનનું વળતર આપે ત્યારે આ લાગુ થઈ શકે છે.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: વીમા કંપનીઓ અપહરણકારો અથવા સામેલ ત્રીજા પક્ષકારો સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરી શકે છે.

6. નજીકના કારણનો સિદ્ધાંત (Principle of Proximate Cause)

જે મુખ્ય ઘટના અથવા કારણને લીધે નુકસાનની શ્રેણી શરૂ થાય છે, તેને આસન્ન (મુખ્ય) કારણ ગણવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત નુકસાનનું પ્રાથમિક કારણ નક્કી કરે છે અને તે વીમા પોલિસી દ્વારા આવરી લેવાયેલ છે કે નહીં તે તપાસે છે.

(a) જીવન વીમામાં અમલ: આસન્ન કારણ કુદરતી કારણો અથવા અકસ્માતને કારણે વીમાકૃત વ્યક્તિનું સત્તાવાર રીતે થયેલું મૃત્યુ હોઈ શકે છે.

(b) મરીન (દરિયાઈ) વીમામાં અમલ: દરિયાઈ વીમામાં, જો જહાજની ખરાબ સ્થિતિને કારણે માલ નુકસાન પામે તો તેનું આસન્ન કારણ જહાજની અયોગ્યતા ગણાય છે. દરિયાઈ જોખમો (જેમ કે વાવાઝોડું, અથડામણ) થી થતા નુકસાનને આવરી લેવામાં આવે છે.

(c) મોટર વાહન વીમામાં અમલ: પોલિસીમાં આવરી લેવાયેલા જોખમોને કારણે થતા અકસ્માતો કે નુકસાનનું વળતર આપવામાં આવે છે.

(d) યુનિવર્સલ વીમામાં અમલ: નુકસાનની ઘટનાઓ વીમાધારકની નાણાકીય મિલકતો સાથે સીધી રીતે સંબંધિત હોવી જોઈએ.

(e) કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: કવરેજ અપહરણની ઘટનાઓ અને તેને સંબંધિત ખર્ચાઓ પર જ લાગુ થાય છે.

7. નુકસાન ઘટાડવાનો સિદ્ધાંત (Principle of Loss Minimization)

વીમાકૃત ઘટના ઘટ્યા પછી વીમાધારકે નુકસાન ઘટાડવા માટે વ્યાજબી પગલાં લેવા જ જોઈએ.

પોલિસીધારકોની એ ફરજ છે કે તેઓ ઘટના બન્યા પછી નુકસાન ઓછું થાય તે માટે શક્ય તમામ પ્રયાસો કરે.

કિડનેપ અને રેન્સમ વીમામાં અમલ: જો અપહરણ થાય છે, તો વીમાધારક અને તેમના સલાહકારો પાસેથી પીડિતની સલામતી અને મુક્તિ સુનિશ્ચિત કરવાના પગલાં લેવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. પોલિસીધારકોએ સત્તાવાળાઓ સાથે સહયોગ કરવો જોઈએ અને અપહરણના જોખમને ઘટાડવા માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

